

Բեռլինի վեհաժողովից հետո այս հոսանքի ներկայացուցիչների մի ըզգալի մասը, հուսախաբված նվրոպայի միջամտությունից, ոգեշնչվում է արևմտահայերի ապստամբական շարժումների գաղափարով:

4. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ

Ի հակադրություն կղերա-ամիրայական ու լիբերալ-բուրժուական հոսանքների, Կ. Պոլսում և Ջմյուռնիայում ասպարեզ իջավ հայրենասեր գրողների ու հրապարակախոսների մի երիտասարդ սերունդ, որը դիմագրավում էր սուլթանական բռնատիրությանը, ջանում նվաճել սահմանադրություն, աղատություն և անկախություն: Հայրենասերների այս սերունդը իր շարքերից առաջ բաշեց մեծարանքի արժանի գործիչներ, մշակեց ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը:

Հ. Սվաճյան, Գր. Զիլինկիրյան, Ա. Հայկունի, Կ. Փանոսյան, Ս. Ոսկանյան, Մ. Ալվատյան, Ս. Թազվորյան՝ ահա գրողների, հրապարակախոսների ու քաղաքական գործիչների անդրանիկ այն սերունդը, որն արևմտահայ իրականության մեջ ձևավորեց ու զարգացրեց ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարը:

Պայքարի վճռականությամբ ու կրքոտությամբ աչքի ընկնող, ֆեոդալական հին հարաբերությունների ու նրանց հավերժացմանը ձգտող գաղափարաբանության քննադատությամբ հանդես եկած, կյանքի բոլոր ձևերի նվրուպականացման, աշխարհաբար ժողովրդական լեզվի, ազգային գրականության ստեղծման մոենտիկների այդ համաստեղության համար բնութագրական են Ֆ. Էնգելսի խոսքերը XVIII դարի ֆրանսիական մատերիալիստ-էնցիկլոպեդիստների մասին. «Այն մեծ մարդիկ, որոնք Ֆրանսիայում լուսավորում էին զլուխները՝ մոտեցող հեղափոխության համար, իրենք հանդես էին գալիս ծայրահեղ հեղափոխականորեն: Ոչ մի արտաքին հեղինակություններն քչին ճանաչում: Կրոնը, բնության ըմբռնումը, հասարակությունը, պետական կարգը, ամեն ինչ ամենաանխնա քննադատության էր ենթարկվում: ամեն ինչ պետք է բանականության դատաստանի առաջ կանգնեք և կամ պիտի արդարացնեք իր գոյությունը, կամ թե անհետանար: Մտածող բանականությունը դարձավ դոյություն ունեցող ամեն բանի միակ չափանիշը»²⁹:

Գործունեության սկզբում, սակայն, Հ. Սվաճյանը, Մ. Մամուրյանը «Բարեգործական» ընկերության ձախ թեկն պատկանող մյուս մտավորականները պայքարի ձևերով ու մեթոդներով քիչ էին տարբերվում Գր. Օտյանից, Ն. Ռուսինյանից, Բարեշրջումները գերադասելով կյանքի հեղաբեկման արմատական մեթոդներից, 1860-ական թվականների դեմոկրատ գործիչները 50-ականների գաղափարակիցներից տարբերվում էին միայն նրանով, որ իրենց մտահոգության առարկան դարձրին հասարակ ժողովրդի վիճակի բարելավումը³⁰:

1860-ական թվականների սկզբներին արևմտահայ առաջադեմ մտավոր-

29 Ֆ. Էնգելս, Անտի-Դյուրինգ, Երևան, 1952, էջ 19:

30 Հայկ Ղազարյան, Մաթթոս Մամուրյան, Երևան, 1959, էջ 84—85:

րականության ձախ թևը շրջադարձ է կատարում. ավարտվում էր դեմոկրատական հոսանքի ձևավորումը, իր շարքերում հասունացնելով Մ. Նալբանդյանի գաղափարակիցներին ու զինակիցներին՝ Հ. Սվաճյանին և Ս. Թազվորյանին։ Դեմոկրատական հոսանքի օրգանները դարձան «Մեղու», «Ծաղիկ», «Մյունասեր», «Միություն» պարբերականները։ Շրջադարձի գործում էական դեր խաղացին սահմանադրական պայքարը և գավառահայության քաղաքական շարժումները։ Զեյթունի ու Վասպուրականի հերոսամարտերը արևմտահայ մտավորականներին գործնականորեն բերեցին այն եզրահանգմանը, որ հայ ժողովրդի ազատագրման միակ միջոցը զինված պայքարն է։ Սրանց քաղաքական հասունացման համար նշանակություն ունեցան իտալական ազգային-ազատագրական, ռուսական գյուղացիական շարժումների ուժեղացումը և այդ շարժումների գաղափարախոսության ներթափանցումը Թուրքիա։ Համառուսական հեղափոխական դեմոկրատիայի ականավոր գործիչներից մեկի՝ Մ. Նալբանդյանի որոշակի ազդեցությունը ականառու է արևմտահայ դեմոկրատական հասարակական-քաղաքական մտքի վրա։

Այսպիսով, քաղաքային արհեստավորների, պանդուխտների ու աշխատավոր գյուղացիության շահերի պաշտպան արևմտահայ դեմոկրատական հոսանքը իր ձևավորման ավարտին հասավ 60-ական թվականների սկզբին։ Սակայն բացառություն էր Փարիզում գործող Ստեփան Ոսկանյանը (1825—1901)³¹։ Ոսկանյանը դեռևս 1850-ական թվականներին լուրացրեց բուրժուա-դեմոկրատական աշխարհայացք, դարձավ մարտնչող հրապարակախոս՝ ընդդեմ կղերա-ֆեոդալական կաստայականության ու միջնադարյան խավարամտության, հանուն հայ ժողովրդի մտավոր ու քաղաքական ազատագրման։

Ստ. Ոսկանյանը ծնվել է Զմյուռնիայում, 1846 թվականին գնալով Փարիզ, նա պաշտոնավարում է իբրև ուսուցիչ և հաճախում Սորբոնի համալսարանը։

Փարիզում 1855 թվականին Ոսկանյանը սկսում է հրատարակել «Արեւիկեք» կիսամսյա հանդեսը, սկզբից եւթ իր առաջ խնդիր դնելով «գրով և խոսքով» բացահայտել կղերի և ամիրանների ազգադավ գործերը։ Արևմտահայ լուսավորության մարտական օրգանն անմիջապես լայն արձագանք է գրտնում հայ իրականության մեջ։ Սակայն, հազիվ մեկ տարին բոլորած, «Արեւիկեքը» փակվեց։

1859 թ. նա հիմնադրում է «Արևմուտքը»։ Խմբագրի անհանգիստ բնավորությունը, հակակղերական պրոպագանդան, ճնշված ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանությունը, ազգային-ազատագրական շարժումների դրվատումը «Արևմուտքի» դեմ են հանում ռեակցիոն ուժերին։ 1859 թ. նոյեմբերի 1-ին Ոսկանյանը հրաժարվում է «Արևմուտքի» խմբագրությունից։

1859 թ. վերջերին Ոսկանյանը Իտալիայում էր։ Հրապարակախոսը սկզբում համակրում էր Իտալիայի ազատարարներին ընդհանրապես, բայց շուտով վերադիրքավորվում է և ապավինում չափավոր հանրապետականներին։

³¹ Տե՛ս «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», հատ. 1, էջ 300—321, տե՛ս նաև «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. 2, էջ 96—110։

1864 թ. վերահրատարակված «Արևմուտքի» խմբագիրը չափավորեց իր պահանջները, դարձավ լիբերալ, իսկ երկու տարի անց մերվեց «Արշալույս-Արարատյանի» ուղղությանը, սկսեց մարտնչել արևմտահայ ազգային-դեմոկրատների դեմ։ Նրա հայացքների չափավորությունն ափսոսանքով 1867 թ. սկսած Զմյուռնիայում հրատարակած «La Reforme» պարբերականի էջերում։

Ստեփան Ոսկանյան

տապալտողների ձախ թևը հունիսին, զենքի ուժով, ջանում էր բուրժուազիայից խլել իշխանությունը։ Հունիսյան հեղափոխությունը պրոլետարական էր և Ոսկանյանը շմասնակցեց դրան, այն որակեց իբրև «մանուկ ազատությունը վտանգողի»։ Նա չհասկացավ պրոլետարիատի մղած դասակարգային պայքարի պատմական իմաստը, բացասաբար տրամադրվեց ուտոպիստ սոցիալիստների ուսմունքների նկատմամբ։ «Կանտի աշակերտը» չընդունեց «Կապեի սին դրությունը»³²։ Բայց խանդավառ արևելցին պահպանողականների բանակում չէր և ոչ էլ հաշտվողական լիբերալիզմի պաշտպան։ Ոսկանյանն իր պայքարի առաջին էտապում բուրժուական դեմոկրատ էր, ֆեոդալական կարգերի ու գաղափարախոսության անհաշտ թշնամի։ Այս էլ ընդորոշում է նրա տեղն ու դերը հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ։

³² «Արևմուտք», 1859, № 17, էջ 131—132։

³³ Նույն տեղում, էջ 130։

Ոսկանյանը, սակայն, հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում խոշոր ավանդ թողեց իր 1850-ական թվականների մարտնչող հրապարակախոսությամբ։ Այս տարիներին նրա հրապարակախոսության առանցքը հայ ժողովրդի լուսավորությունն էր, ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը։

1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխության ժամանակ Ոսկանյանը մասնակցեց հեղափոխական ելույթներին. «փետրվարի ազատության առաջին որոտումը մեր վրայն արևելյան գերության մըշուշը փարատեց...։ Այո՛, Լուի Ֆիլիպին դեմ ապստամբողներու հետ էինք, այո՛, ըրինք ազատության համար ինչ որ ամեն մարդու պարտքն է ընել, և զեն ի ձեռին թուլլրի մտնելու պատիվը ունեցանք...»³²։

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, Լուի Ֆիլիպի երեկվա

Ոսկանյանի համակրանքը Եվրոպայի ազատագրական շարժումների կողմն էր։ Նա հիացմունքով էր խոսում Ֆրանսիական 1789 թ. հեղափոխության, Իտալիայի ազգային շարժումների, հունգարական հեղափոխության, հունական ապստամբության և ցարական Ռուսաստանի ու սուլթանական Թուրքիայի դեմ ընդվզելու փորձերի մասին։

Եվրոպական ու ասիական ժողովուրդների ազատագրական պայքարի դրվատանքը ինքնանպատակ չէր։ Դրանով իսկ նա հայրենասիրական կրակ էր վառում խավարապատ Թուրքիայում ապրող հայերի սրտում, ջանում նրանց ոտքի կանգնեցնել։ Սակայն նախքան ապստամբելը, հայերին պետք էր լուսավորել, հանել կղերա-ամիրայականների ազդեցությունից։ «Արեւիկեթի» ու «Արեւմուտքի» խմբագիրը հետեղականորեն պաշտպանում էր ժողովրդի լուսավորության գաղափարը։ Նա միաժամանակ չէր վարանում իր ժողովրդին զենքի, նույնիսկ հեղափոխական պայքարի կոչելու։

«Ժամանակը եկավ որ ձամիկն ալ զգա, որ իր ուսմկութենովը մեծ բաներ կրնա ընել և ուրիշ ժողովուրդներե վար չմնար թե ազգային և թե օտարազգի բռնավորներու դեմ զինելու տտեն»³⁴։ Մառախովի Իտալիայի ազատագրման գործին, Ոսկանյանը հույս ուներ, որ մի օր, եթե իր ժողովուրդը ոտքի կանգնի, նրան փոխադարձ օգնության կհասնեն իտալացիները։ «Գեղալիա կսիրենք, միշտ սիրեք ենք... Այս սերը և ազատության ավյունը զմեզ թշվառության մեջ զլորեցին... Հայաստանի ավերայրաց վիճակը իր զավակներու վրա պարտք կդնե թշվառ ժողովուրդներու կարեկցիլ... Ով գիտե գուցե օր մը Իդալիայի զավակ մը մեր գերության և թշվառության դեմ բողոքե, ինչպես մենք իրեն համար բողոքելու զորությունը ունեցանք»³⁵։

Ստ. Ոսկանյանը մասնակցել է գրական լուսավորական շարժմանը, արձագանքել լեզվաշինության և հայ նոր գրականության համար մղված գաղափարական պայքարին։ Աշխարհաբար լեզվի խնդիրը նա կապում էր հայ մշակույթի զարգացման, առաջընթաց շարժման հետ, պաշտպանում ու զարգացնում ժողովրդական լեզվի արժվանական սկզբունքները³⁶։

Ժողովրդի ազգային զարթոնքի, քաղաքական ինքնագիտակցության բարձրացման գործում Ոսկանյանը էական տեղ էր հատկացնում գեղարվեստական գրականությանը. այդ նկատառումով էլ ամբողջ սրությամբ դնում էր ազգային նոր գրականության ստեղծման պահանջը։

Ոսկանյանի գրականագիտական առաջավոր հայացքները ընթերցողին ներկայացվեցին 1859 թ., երբ հայ մամուլի էջերում երևաց նրա ընդարձակ հոդվածը Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի մասին³⁷։ «Արեւմուտքը» բարձր էր գնահատում վեպի գաղափարական կողմը, հատկապես այն, որ Աբովյանը գրականության մեջ պատկերեց հայ գեղջուկին, ցույց տվեց նրա կենցաղն ու կենսահայեցողությունը, նրա ազատատենչ ոգին։ «Ժողովուրդին սիրտը՝ ահա գրագիտության աղբյուրը, իր անցյալը, ավանդությունները՝ ահա պրելու նյութերը, ազգ և մարդկություն՝ ահա նպատակը, ուր ճշմարիտ բա-

34 «Արեւմուտք», 1859, № 7, էջ 55։

35 Նույն տեղում, № 17, էջ 132։

36 Նույն տեղում, № 10, էջ 74—75։

37 Նույն տեղում, № 7, էջ 40—42։

նասերը կաշխատի ուղղիլ և իր հետ տանիլ բազմությունը, որու անդամ է»։ Անձամբ ծանոթ լինելով Ոսկանյանի հետ, Մ. Նալբանդյանը որակել է նրան որպես «մեծ հայ», «քանքարավոր», «ազատախոհ ուսումնական»։

Իր գործունեությունն ավելի ուշ ծավալեց Մատթեոս Մամուրյանը (1830—1901), սակայն գրչի բեղունությամբ, լայն ընդգրկումներով, շոշափած խնդիրների բազմազանությամբ, նրանց լուծման մասին առաջադրած մեթոդներով նա խոր հետք ափսոսեց հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ։

Արգասավոր գրչի տեղ մտածողի աշխարհայացքը բարդ էր ու հակասական։ 1860—70-ական թվականներին, հիմնականում կանգնած լինելով ազգային-դեմոկրատիզմի դիրքերում, նա մի կողմից հակված էր դեպի հեղափոխական դեմոկրատիզմը, մյուս կողմից տուրք էր տալիս լիբերալիզմին ու ազգային-պահպանողականությանը։

1860-ական թվականներին Մամուրյանն իր հոդվածները տպագրում էր «Մասիս», «Մեղու», «Ծաղիկ», «Միություն», «Կոունկ հայոց աշխարհին» պարբերականներում, որոնք հետագայում հավաքեց, ամբողջացրեց ու հրատարակեց «Անկլիական նամականի կամ հայու մը ճակատագիրը» և «Հայկական նամականի» հրապարակախոսական երկերում։

Վերոհիշյալ երկերում հրապարակախոսը քննադատում էր ֆեոդալական արտադրահարաբերությունները, իշխանության միապետական ձևն ու դրա հարատևման կողմնակիցներին։

Նա խիզախությամբ քննադատում էր սուլթանական միահեծան կարգերը։ Հրապարակախոսի առաջին շրջանի գործերը պարունակում են հայ ժողովրդի ազգային ու սոցիալական ճնշման մասին արտահայտած սուր մտքեր, բացատրում դրանց ահավոր հետևանքները։

Մամուրյանը դեմ էր գաղթականությանը, պանդխտությանը և, դատապարտելով այդ երևույթները, հայերին հանձնարարում էր տնտեսական զարգացման, մեքենայական արդյունաբերության յուրացման ուղին։ «Անկլիական նամականի» հերոսների՝ Ներսեսի ու Շուշանի օրինակով նա հայ մտավորականությանը, դրամատուրգներին, վաճառականներին, արդյունաբերողներին, օտար քաղաքներում շահի դիտավորությամբ բնակություն հաստատած հայերին պատգամում էր վերադառնալ հայրենի բնաշխարհը, ծաղկեցնել երկիրը, այնպես, որ «... մետաղները, զանազան արմտիք, ապրանք, ուսմունք ու լույս սփռեն, պետք է որ երկաթը, շոգին, էլեկտրականությունն կենդանություն, շարժում տան այս անշունչ ու փշալից բնության»։

Ուշագրավ են Մամուրյանի մտորումներն այն մասին, թե Հայաստանի ու Թուրքիայի տնտեսական զարգացման աշխատանքներին սիրով մասնակից կդառնան ոչ միայն հայերը, այլև կողք-կողքի ապրող քրդերը, Թուրքերը, ասորիները, թաթարները։ Համատեղ և օգտակար աշխատանքի մեջ կկոփվեր բարեկամությունը, կվերանար դրսից սողոսկած ազգային թշնամանքը։

Հայ ժողովրդի ազատագրության հարցում Մամուրյանն առաջին էտապում մերժում էր օտար միջամտությունները և հիմնական գործոն էր համարում ժողովրդական ապստամբական շարժումները։ «Հուսալ, որ օտար ազգ մը Հիսուսի ըրած հրաշք պիտի գործե... ցնորք է, Սպասել, որ արտաքին փրկիչներ գան և հայ ժողովրդյան սև պատանքը քակեն՝ հիմարություն է։ Հեք և

ստորուկ ժողովրդյան մ'առաջին և միակ ազատարարն ինքն է, իր աշխատությունն է, իր ներքին ուժն է, իր լույսն, միությունն ու հաստատ կամքն է»³⁸։

Մամուլյան արձագանքել էր առաջին ինտերնացիոնալի և Փարիզի կոմունայի գործունեությանը, նա 1871 թ. ապրիլ ամսից սկսած տպագրում էր ինքնուրույն ու թարգմանական հոդվածներ՝ նվիրված կոմունարների սխրանքներին և բացատրում կոմունա բառի իմաստը³⁹, իրավամբ մատնանշում, թե Փարիզի կոմունան սկզբունքորեն տարբերվում է մինչ այդ եղած կոմունաներից, իսկ հասարակարգային իմաստով նոր որակ է մարդկության պատմության մեջ։ Մամուլյանի կարծիքով այն ֆրանսիական ուտոպիստ-սոցիալիստների հրազանքների իրականացումն էր՝ նոր բովանդակություն ստանալով։

Եվրոպայից հեռու, բանվոր դասակարգի քաղաքական պայքարի հետ քիչ հույսեր կապող, Զմյուռնիայում գործող Մ. Մամուլյանը ճեղքում էր բուրժուական սահմանափակության շրջանակները, հասկանում ու դժբախտաբար Փարիզի ազատարարների հերոսությունը, դատապարտում «արյունախում» Թիերին, որը «...Բարիզն առավ այլ ի՞նչպես, մեկ հոյակապ մասն ավերակ, մեկ մասը ճնշված ատելության և ապագա վրեժխնդրության

Մաթթեոս Մամուլյան

կրյոք լի, ուրիշ մեծագույն մաս մըն ալ այն սկեպտիկյան անտարբերությամբ՝ որ ամեն բռնության դեմ ծրելու կազմ ու պատրաստ կերևի»։ Կոմունայի մասին դրական կարծիքից դատ, իրար հակասող մտքեր հայտնելով հանդերձ, Մամուլյանը միաժամանակ գիտեր, որ Առաջին ինտերնացիոնալի Հաագայի երկրորդ կոնգրեսը խոսք էր ասել Փարիզի հերոսամարտների մասին, իսկ «Բանվորների միջազգային եղբայրության» հիմնադիրն ու գլխավորը Կարլ Մարքսն էր։

1860-ական թվականներին հատկապես «Արևելյան մամուլը» հրատարակելու շրջանում, խմբագիրն անդրադառնում էր XIX դարի երկրորդ կեսի ազգային-ազատագրական շարժումներին, նրանց ղեկավարների գործունեությանը, տպագրում Վաշինգտոնի, Գարիբալդիի, Մաձձինիի ընդարձակ կեն-

³⁸ «Արևելյան մամուլ», 1876, էջ 5։

³⁹ Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1871, № 4, էջ 171—174, № 5, էջ 227, 232, № 6, 283—285, 1872, էջ 414։

սագրությունները, հայ գործիչների ուշադրությունը սեռում սրանց գործելակերպի, ունեցած ծրագրերի վրա:

Մամուլյանն արևմտահայերին հուզող բազմաթիվ խնդիրների լուծման հարցում պաշտպանում էր Մ. Նալբանդյանի տեսակետները, որոնց հեղինակի հետ ծանոթ էր «Բարեգործականի» շրջանակներից: Սակայն նրանց կապերն ավելի գործարար հողի վրա դրվեցին Նալբանդյանի Լոնդոն մեկնելուց և ռուս պրոպագանդիստների հետ հաղորդակցվելուց հետո:

Նալբանդյանի մահից հետո, դիմագրավելով պահպանողական բանակին, Մամուլյանը պահանջում էր գրի առնել նրա կենսագրությունը, վեր հանել նրա կյանքի ամենավառ էջերը, այն դարձնել հայ երիտասարդությանը դաստիարակող գիրք, «ուղղիչ մատյան»:

Եթե սոցիալ-դասակարգային պայքարի խնդիրներում Մ. Մամուլյանը չկարողացավ հասնել Մ. Նալբանդյանի բարձրակետին, հստակորեն չպատկերացրեց ազրարային հարցի լուծման ռուս հեղափոխական-դեմոկրատների ծրագրերը, ապա մշակութային հարցերում՝ լեզվապայքարում, գրականության և էսթետիկայի, կրոնի ու բարոյականության, կանանց հարցի մասին հայտնած կարծիքներով անգերազանցելի դեր կատարեց արևմտահայ հասարակական կյանքում:

Արևմտահայ առաջադեմ 60-ականների ծավալած դեմոկրատական շարժման մեջ ուրույն տեղ գրավեց Զմյուռնիայի «Ծաղիկ» տասնօրյա հանդեսի խմբագիր Գրիգոր Զիլինկիրյանը (1833—1923): Հյուզոն, Գերցենը և Մ. Նալբանդյանը դարձան նրա գաղափարական ուսուցիչները: Նա նամակափոխանակություն ունեցավ Վ. Հյուզոնի հետ, 1861 թ. ծանոթացավ Մ. Նալբանդյանին, պրոպագանդեց Ա. Գերցենի գաղափարները:

Գր. Զիլինկիրյանը 1861—1867 թթ. սկզբում միայնակ, ապա Արմենակ Հայկունու, Մ. Մամուլյանի փոխխմբագրությամբ Զմյուռնիայում ու Կ. Պոլսում հրատարակում էր «Ծաղիկ» գաղափարակից «Ծաղիկ» պարբերականը, որտեղ և ծավալեց իր գրական ու հրապարակախոսական գործունեությունը:

1861 թ. սկսած «Ծաղիկը» մշակում էր հայ ժողովրդի լուսավորության, ազգային շարժման, օտար լծի թոթափման, ինքնուրույնություն նվաճելու բազմաթիվ ծրագրեր: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Զմյուռնիայում, Պոլսի համեմատությամբ, ռեակցիոն ուժերը նվազ գորեղ էին, Զիլինկիրյանն ու մայրաքաղաքից այստեղ ապաստանած Արմենակ Հայկունին բացահայտում էին սուլթանների վարած հայահալած քաղաքականության էությունը, խարազանում կղերա-ամիրայականներին ու լիբերալներին և ժողովրդական զանգվածներին զինված ապստամբության կոչեր նետում:

Զիլինկիրյանը սոցիալական կնճռոտ խնդրի լուծման երկու եղանակ էր տեսնում: Առաջինն՝ արմատական էր, հեղափոխական, երկրորդը՝ մասնավոր, բարեշրջական: Դրանցից նա նախընտրում էր արմատականը. «... մեր նպատակն էր հայուն ապագա աղքատության դեմ հանրական դարմանը նշանակել և անկե անցնիլ մասնավոր դարմանին, որ ներկային կվերաբերի»⁴⁰: Բազմաթիվ գրվածքներում նա անդրադառնում էր բուրժուական հասարակարգի, ար-

40 «Ծաղիկ», 1866, 128:

տադրության ու իշխման եղանակների քննադատությանը, հրապարակում սոցիալական խնդրի լուծման իր խոհերը:

«Մաղկի» խմբագիրը կշտամբում էր համաքաղաքացի Ստ. Ոսկանյանին «շառաշող ձեռքը ձեռնոց հագցնելու համար», սակայն 1870-ականներին ինքն էլ կտրվում էր ժամանակից, կորցնում կենդանի իրականության զգացումը, մոռանում դավառի վիշտը և արժանանում Ա. Արփիարյանի իրավացի քննադատությանը⁴¹:

Ժամանակի արևմտահայ մտավորականները անվերապահորեն Հ. Սրվաճյանի կողքին էին դնում Կարապետ Փանոսյանի, Մատթեոս Այվաթյանի անունները, «Մեղվի» կողքին՝ «Մյունստի էրճիաս» (Շեփոր առավոտյան) պարբերականը: Կարապետ Փանոսյանը և Մատթեոս Այվաթյանը գրում էին թուրքերենով, ընթերցանության նյութ տալիս տաճկախոս հայերին, մասնակցում Կ. Պոլսում ծավալված դեմոկրատական շարժմանը, դինվորագրվում նալբանդյանական հոսանքին, պայքարի սլաքներն ուղղելով ինչպես սուլթանական բռնատիրության, այնպես էլ հայ կղերա-ամիրայականների դեմ: Նրանց ժառանգությունից քիչ բան է հասել մեզ, եղածն էլ հայատառ տաճկերեն լինելով, հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի դարձել դեռևս:

1859 թ. Կ. Պոլսում Կ. Փանոսյանը հիմնադրեց «Մյունստի էրճիաս» հայատառ տաճկերենով լույս տեսնող նախ երկօրյա, ապա շաբաթաթերթը,

որը սկզբից ևեթ կանգնեց «Մեղվի» դիրքերում, անհաշտ պայքարի մղեց մի կողմից հայ լուսավորչական ռեակցիայի կենտրոն «Երևակի», նրան հովանավորող ամիրաների ու պատրիարքի, մյուս կողմից Հոռմի կղերապետությանը հարած «Մեծմուսյի», ամերիկյան միսիոներության բերան «Ավետաբերի» դեմ: Հ. Պարոնյանը Կ. Փանոսյանի այս շրջանի գործունեության մասին գրում է. «Ժողովուրդն այս կեսարացիին ընթացքին հավանելով՝ կը քաջալերեր զայն...»⁴²: Աղքատության մեջ ապրող, աղքատների շահերը պաշտպանող Փանոսյանը սարսափ էր տարածել հայ վերնախավի վրա և բացեիքաց

Գրիգոր Չիլենկիրյան

⁴¹ «Արևելք», 1884, № 170:

⁴² Հ. Պարոնյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 79:

հայտարարում էր՝ «Հայեր երեկ հաղար տարեկան ճշմարտություն մը կորուսվեցավ պատրիարքարանին մեջ»:

«Մյունախի էրճիսան» ինչքան սիրելի էր ժողովրդական զանգվածներին, այնքան անհաճո՝ կղերա-ամիրայականներին: Այդ էր պատճառը, որ պարբերականը հաճախ էր խափանվում, Կ. Փանոսյանը հանդես էր գալիս նաև գրքույկներով, թուղթիկներով, որոնք զաղտնաբար տարածվում էին մայրաքաղաքում, երբեմն էլ հասցվում Զմյուռնիա:

1860 թ. Կ. Փանոսյանը հրատարակել է «Աեֆիր պիր միլլեթ» (Թշվառ ազգություն), ապա «Իսլահատ Մուհիմմե» (Կարևոր բարեկարգություն) գրքույկները: Վերջինս ճանաչվել է իբրև հակակրոնական պրոպագանդա և բանադրանքի է ենթարկվել: Ն. Վարժապետյանը գրեց Կ. Փանոսյանի ու Ա. Հայկունու դեմ ուղղված «Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին և անոր հակառակորդները» գրքույկը: Վրդովված Փանոսյանը հանդես եկավ նոր գրքույկներով, հրապարակախոսական մարտական հոդվածներով, իսկ 1867 թ. ստանձնելով ս. Փրկչի հիվանդանոցի հոգաբարձուի պաշտոնը, փորձեց բարեփոխություններ մտցնել նրա կառավարման ձևի մեջ, սակայն հաջողության չհասավ: 1866 թ. նա հիմնում է «Մանզումեի էֆեյար» (Մտածումների շարք) պարբերականը:

Կ. Փանոսյանն առաջին շրջանում մարտնչող հրապարակախոս էր, խիզախ գործիչ, Հ. Սվաճյանի ղեկակիցը: 1860-ականների առաջին կեսին նա պաշտպանում էր Մ. Նալբանդյանի ծրագիրը, հայ ժողովրդին կոչում ազգային-ազատագրական պայքարի, գործնականում մասնակցում սահմանադրական ժողովրդական շարժման ղեկավարմանը:

1862 թ. օգոստոսի 1-ի սահմանադրական ցույցի ժամանակ Կ. Փանոսյանը ցուցարարների առաջին շարքերումն էր. հրատարակում ու զաղտնի տարածում էր թուղթիկներ, որոնք ղեկներ էին կոչում պոլսահայ արհեստավորությանն ու պանդուխտներին: Երբ Կ. Պոլիս հասավ Զեյթունի ասպետամբոյան լուրը, «Մյունախի» լրագրի երեք համարներում շարունակաբար Կ. Փանոսյանը նկարագրում էր Տավրոսի արշունալի անցքերը, հայրենասիրության կոչ անում, «փարավոնական բարբարոսություն» անվանում թուրքական զորքի արարքը, պահանջում պաշտոնանկ անել Ազիզ փաշային, պատժել ջարդարարներին: Օգոստոսի 20-ին փակվեց «Մյունախին», նրա հետ մեկտեղ՝ «Մեղուն», իսկ Կ. Փանոսյանը կալանավորվեց: Կառավարությունը, սեպտեմբերի 11-ին դրամական տուգանք վերցնելով, ազատ արձակեց Կ. Փանոսյանին, իսկ «Մյունախի» պարբերականը մշտապես փակվեց:

Կ. Փանոսյանը շարունակեց գրել հրապարակախոսական գրքույկներ, շրջել գավառները: Նա եղավ Նիկոմիդիայում, Ազգային ժողովին ներկայացրեց ժողովրդի վիճակը վեր հանող մի ընդարձակ զեկուցադիր, պահանջեց այն առաքել Բ. Դուռ: Պետությունից ու նրա կամակատարը դարձած հայ էֆենդիներից հուսակտուր, Փանոսյանը հանգանակություն կազմակերպեց, երկու օրում 5000 ղուրուշ դրամ հավաքեց, զնաց Պարտիզալի գավառ և անձամբ հանձնեց «տառապալաններին»⁴³: Սակայն 1870-ական թվականներին նա հաշտվողական դիրք գրավեց լիբերալների հանդեպ:

⁴³ Բեռլին, Ամենուն տարեցույց, 1924, էջ 205:

Աննահանջ, գաղափարական նույն բարձրության վրա մնաց Մատթեոս Այվատյանը: Նա Կեսարիայից Կ. Պոլիս գալով, կրթություն ստացավ Սամաթիայի Սահակյան վարժարանում, դարակեսին աշխատակցեց «Մասիս», «Մյունխտի էրձիաս» և այլ պարբերականներին: 1861 թ. սկսած Այվատյանը դառնում է «Մեղու» պարբերականի գլխավոր աշխատակիցներից մեկը, Հ. Սվաճյանի, Կ. Փանոսյանի հետ միասին⁴⁴ պահանջում բարեշրջել հայ եկեղեցու միջնադարյան կանոնները, Սահմանադրությունը պարտադրել հոգեվարական վերնախավներին:

1861 թ. փետրվարի 10-ին «Մեղուն» տպագրում է Մ. Այվատյանի «եկեղեցվո կառավարությունը սահմանադրական է, թե միապետական» հոդվածը: Այստեղ նա պաշտպանում էր «Մեղվի» խմբագրին Մ. Նալբանդյանի դրած նամակում արժարժված մտքերը, պահանջում հայ եկեղեցու բարեփոխում, ապա և ուղղակիորեն առաջադրում սոցիալական անհավասարության վերացման խնդիրը: Պատրիարքի և ամիրանների հանձնարարականով «Երեվակը» և «Արևելյան դարը» «խաչակրաց» արշավանքի դուրս եկան Մ. Այվատյանի ու նրա գաղափարակիցների դեմ: Տերոյենցը գրում է «Մ. Այվատյանին նամակին քննությունը» գրքույկը, որտեղ գաղափարական ընդհանրություններ էր տեսնում Մ. Նալբանդյանի և Մ. Այվատյանի հայացքների միջև: Մեղադրելով Այվատյանին, նա ավելացնում էր. «...և քու առաջը Նալբանդյանցին իրավունքը ավելի սրբազան և անբռնաբարելի սեպված է, քան կրոնական ժողովի իրավունքը»⁴⁵:

Մ. Այվատյանի հոդվածները տպագրվում էին «Մեղու», ապա «Մանգումեի էֆքլար» պարբերաթերթերում, իսկ քիչ անց՝ «Արարատ» հայատառ թուրքերեն սեփական օրաթերթում:

1876 թ. Տրապիզոնի հայաբնակ գյուղերից մեկում խոշտանգվում է մի հայ գյուղացի: Այդ մասին բողոքարկող հոդվածներ են գրում «Հայրենիքը» և նոր վերաբացված «Արարատը»: Գործը հասնում է մեծ սադրազամ Մեհմետ Ռուշտի փաշային: Փակվում են դույզ պարբերականները, Մ. Այվատյանին կանչում են ոստիկանատուն և ծեծում⁴⁶: Ազատախոս խմբագիրը կիսամեռ տեղափոխվում է իր բնակարանը և մեկուկես ամիս տառապելուց հետո վախճանվում 1876 թ. դեկտեմբերի 15-ին: Հայ դեմոկրատական հոսանքը կորցնում է իր լավագույն ներկայացուցիչներից մեկին:

60-ականների արևմտահայ գործիչների մեջ դժվար է մատնանշել մեկին, որն իր ազդեցությամբ, երգիծական տաղանդով, ժամանակի հուզող խնդիրների մասին հայտնած կարծիքներով, դավառում ծավալած հեղափոխական գործունեությամբ, հասարակ մարդկանց մասին ունեցած մտահոգություններով կարողանար հավասարվել Հարություն Սվաճյանին (1831—1874): Պատահական չէ, որ Կ. Պոլսի հայ մտավորականներից ամենից վաղ Հ. Սվաճյանը հարեց Մ. Նալբանդյանին, պաշտպանեց նրա հայացքները, կանգնեց նրա դիրքերի վրա, իսկ ուսուցչի ու զինակցի բանտարկության տարիներին ու մահից

⁴⁴ Նյութերը քաղված են «Պատմություն հայ Կեսարիո», հատ. 2, էջ 2038, տե՛ս նաև Գ. Ստեփանյան, Հայատառ թուրքերեն հայ մամուլը, էջ 259 և հետո:

⁴⁵ «Մ. Այվատյանին նամակին քննությունը», Կ. Պոլիս, 1861, էջ 14:

⁴⁶ Վ. Զարգարյան, Հիշատակարան, հատ. Բ, էջ 388:

հետո գաղափարական ուղղություն տվեց նրա հետևորդներին: Հ. Սվաճյանն առաջինն ստացավ արտասահմանում տպագրված Մ. Նալբանդյանի աշխատությունները, «Երկու տողը» հատվածաբար արտատպեց «Մեղու» պարբերաթերթում, հակառակորդների հարձակումներից պաշտպանեց «Երկրագործություն» սկզբունքները:

Մ. Նալբանդյանը, նկատելով հեղափոխականի անզիջում բնավորությունը, խիզախելու աներեր կամքը, նրան հաղորդակից էր դարձնում իր մտորումներին, «Մեղուն» դիտում իբրև «...երիտասարդների և կենդանի ժողովրդի մաքուր բերանը, ազգի ցավերի ու ուրախության ճշմարտագետ հայտարարը»⁴⁷, Մ. Մամուրյանը Սվաճյանին բնութագրեց իբրև «ժողովրդյան զավակ և աղետից թարգման, բռնության թշնամի և ազատության լուսամիտ ու անվեհեր կուսակից...»⁴⁸:

Հ. Սվաճյանն ունեցել է սոցիալ-քաղաքական հայացքների զարգացման երկու շրջան: Իր գոյության առաջին տարիներին (1856—1860) «Մեղուն» կրում էր լիբերալիզմի դրոշմը, գտնվում էր ապագա լիբերալներ Գր. Օսյանի ու Ն. Ռուսինյանի ազդեցության տակ: Նույն տարիներին Հ. Սվաճյանը ևս չափավոր պահանջներ ուներ տակավին: Նա դեռևս քաղաքականապես չէր հասունացել և բարեփոխությունների մեթոդը գերադասում էր հեղափոխական պայքարից: Այդ շրջանում Սվաճյանը, որպես հայ ժողովրդի փրկության միջոց, առաջադրում էր կրթությունը, «չար կրքերու մոլորությունները» մարդկանցից հեռացնող լուսավորությունը: Բնորոշ է, որ այդ պահին «կուսակցության ոգին» դատապարտվում էր «Մեղվի» խմբագրի կողմից, համարվում «ամենաթշվառ և ատելի ոգի մը»⁴⁹, իսկ 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխությունը՝ արյունակիցներին իրար դեմ հանող, խաղաղությունը վրդովող երևույթ: Արևմտահայ դեմոկրատիայի ապագա տիրույնն առաջին էտապում չհասկացավ Ստ. Ոսկանյանի մղած պայքարի իմաստը, բացասաբար արտահայտվեց նրա խմբագրած «Արևելքի» հասցեին, իսկ իր թերթի դռները բացեց ոչ միայն լիբերալների, այլև պահպանողականների առջև:

Սակայն առաջին էտապում Հ. Սվաճյանի մտահոգության առարկան ոչ թե գաղութահայ բուրժուազիան էր կամ հայ հարուստ վերնախավերն ընդհանրապես, այլ հայ գեղջուկները, օրվա հացի կարոտ մշակները, քաղաքներում հաց և աշխատանք որոնող պանդուխտները: Ազրարային հարցն առաջադրելիս նա ջանում էր պաշտպանել եվրոպական կապիտալի ներմուտից տուժող երկրագործների, նրանց ծոցից ելած արհեստավորների ու բանվորների շահերը⁵⁰:

1860—1861 թթ., ինչպես արևմտահայ մի շարք գործիչներ ու հրապարակախոսներ, այնպես էլ Հ. Սվաճյանը շրջադարձ է կատարում, վերանայում նախկին տեսակետները, փոխում պայքարի ձևերն ու մեթոդները:

Արդեն այդ շրջանում Հ. Սվաճյանն ազդարարում էր, որ ազգի լծակը,

47 Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ, հատ. 3, էջ 107:

48 Վրույր [Մ. Մամուրյան], Հայկական նամականի, էջ 259—260:

49 «Մեղու», 1857, № 24:

50 Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 405:

«Հաստարանը» հասարակ ժողովուրդն է։ Տակավին 1858 թ. նա ծանոթ էր «Հյուսիսամերիկյան», արտատպում էր Ստ. Նազարյանի հոդվածները։ 1860 թ. «Մեղուն» տպագրում էր Կոմս էմմանուելի «Հիշատակարանը» հետևյալ բնագրանով. «Ազգության հաստարանը և լծակը է հասարակ ժողովուրդը։ Մի ազգ, թող որքան կամի հարուստ լինի երևելի մարդերով, այնուամենայնիվ այդ ազգի փղզուի մեքենան շարժվում է հասարակ ժողովրդի վերա, սա է այդ մեքենայի առանցքը, լծակը և հաստարանը»⁵¹։

Ի պաշտպանություն հասարակ ժողովրդի շահերի, Հ. Սվաճյանը պահանջում էր մամուլի, խոսքի ազատություն։ «Տպագրությունը ...պետք է, որ ամեն ճիշդ թափե, ամեն վնաս, վտանգ, զոհ աչքը առնե ու պատերազմի. իր պարտությանը մեջ մեռնի նե ալ՝ իր պաշտպանած ճշմարտությունը օր մը պիտի պաշարվի»⁵²։

1860 թ. սկսած «Մեղուն» հետևողականորեն մշակում էր հայ ժողովրդի ազատագրման, օտարի տիրակալության տապալման ծրագրերը։ Խմբագիրն արդեն հասկանում էր իտալական ազգային շարժման ներհակությունը և մոռանալով Կավուրին ու Վ. էմմանուելին, դրվատում էր Գարիբալդիի սխրանքները, «Կարիպալտի նոր ժամանակիս դյուցազունը, նոր սերունդին սիրտը թնդացուց...»⁵³։ Այս այն օրերին էին, երբ Պոլիս էր ժամանել Մ. Նալբանդյանը, և երկուսի մեջ կնքվում էր հեղափոխական զինակցություն։

Հաբոյրյան Սվաճյան

Հ. Սվաճյանի աշխարհայացքային շրջադարձի գործում, անշուշտ, էական դեր խաղաց Մ. Նալբանդյանը, սակայն քիչ կարևոր չէին նաև սահմանադրական շարժումների ուժեղացումը, Արևմտյան Հայաստանում բռնկված զինված ելույթները։

1861 թ. տարեմուտի առաջնորդողում Հ. Սվաճյանը որոշակիորեն հայտարարեց, որ իր հինգ տարվա գործունեությունը համարում է մեկ օրվա անցած ճանապարհ, որ տգիտության ու խավարի մեջ թաղված ժողովուրդը դեռևս ազգ կազմելու իրավունքից զուրկ է։

⁵¹ «Մեղուն», 1860, № 101, էջ 130։

⁵² Նույն տեղում, № 113, էջ 225։

⁵³ Նույն տեղում, № 116, էջ 251։

«Մեղու» պարբերաթերթով, «Մատենություն» գրքույկով, գաղտնի թռուցիկներով, Ազգային ժողովում արտասանած ատենախոսություններով Հ. Սրվաճյանը նալբանդյանական մարտունակությամբ քննադատում էր ժողովրդին թշվառության մեջ պահող թուրք, քուրդ, հայ այն դասերին, կառավարության պաշտոնյաներին, հարկահաններին, որոնք խեղանդամում էին երկրի տնտեսությունը, պատճառ դառնում երկրագործների պանդխտության, գավառահայերի սովամահության, Հայաստանի ամայացման:

1862 թ. նոյեմբերին Հ. Սվաճյանը «Մեղու»-ի տնօրինությունը թողնելով Հ. Հովույանցին և Ա. Մուրադյանին, հեռանում է Պոլսից, շրջում Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի գավառներում: 1863 թ. հունիսի 11-ին նա կրկին վերադառնում է Պոլիս, վերստանձնում խմբագրի պաշտոնը և իր հրապարակախոսությամբ մարտական նոր թափ հաղորդում պարբերականին:

Արդեն նալբանդյանական դիրքերում կանգնած Սվաճյանը մերժում էր բարեշրջության լիբերալ քարոզները, զինված մեթոդով փորձում լուծել ժողովրդի քաղաքական ազատագրության հարցը: «Եթե այս սուրբ պատերազմին մեջ ընկնե՞՛ք՝ ազգին ամենամաքուր նահատակները պիտի ըլլանք և թող ազգն ալ մեր մահվանն ետև, մեր աչքերը գոցվելեն ետև զոհվի ուրիշին: Իսկ եթե հաղթող ելնենք՝ երանի այն անձերուն, որ ազգի մը ազատարարն ըլլալու փառքին պիտի արժանանան»⁵⁴:

«Մեղվի» էջերը այնուհետև լի էին քաղաքական պայքարի կոչերով, սուլթանի «շնորհած» Սահմանադրության և ցարի հրապարակած գլուղացիական ռեֆորմի քննադատությամբ: Ավագ զինակցի բերդարգելությունը ոչ միայն չթուլացրեց Հ. Սվաճյանի հրապարակախոսության թափը, այլ ավելի ուժեղացրեց այն: Հայ իրականության մեջ «Մեղուն» փաստորեն մընաց այն միակ պարբերականը, որ համարձակորեն պաշտպանեց հեղափոխական դեմոկրատիայի ուղեգիծը: 1864 թ. Հ. Սվաճյանը գրում է. «Այս մարդկային ազգի հառաջադիմության իրական թագավորը՝ արդարությունը, որ փորձով տեսնված է, թե առանց արյունահեղության չը պիտի կրնա տիրել երկրագունդիս, մեծ հաղթանակ մը պիտի կանգնե այս թվականիս մեջ, որուն շնորհիվ ոչ միայն պիտի հրճվին անթիվ տառապյալներ, այլև երկրորդ և երրորդ մեծագույն հաղթանակներու ալ դուռ պիտի բացվի: այլև շատ թըշնամիներ ինքնին անձնատուր պիտի ըլլան այս նոր արքային, որուն թագավորության գալիքը թվականես... առաջ քարոզվեցավ»⁵⁵:

Սվաճյանը տեսնում էր, որ Իտալիայում ու Ռուսաստանում հասունացող հեղափոխական իրադարձությունները նորից դասակարգային պայքարի մարտադաշտի են վերածում Եվրոպան, որն ալեկոծվելով «...անպատճառ կերպարանափոխ պիտի ըլլա և անոր հավասարակշռության թասերուն մեջնե բան մը պիտի հանվի դրվի, բան պիտի պակսի և էվելնա, մինչև ցարդ արժեք շունեցած երեցողները արժեքնին պիտի գտնեն. ծանր կշռվողները պիտի թեթևան և նոր հավասարություն մը պիտի հաստատվի...»⁵⁶: «Մեղվի» մարտաշունչ առաջնորդողը սոսկ 1864 թ. տարեմուտի մաղթանք չէր, այլ հայ ժողովրդին հեղա-

⁵⁴ «Մեղու», 1861, № 128, էջ 66:

⁵⁵ «Մեղու», 1864, № 227, էջ 3:

⁵⁶ Նույն տեղում:

փոխական պայքարի մարտակոչ, ուղղված սուլթանական ու ցարական միահեծանությունների դեմ: Հատկանշական են Սվաճյանի առաջադրած ծրագրի լուծման երկու էտապները, որոնք պատգամում էին օտարի տիրապետությունը խորտակելուց հետո զենքը վայր չդնել, այլ ուղղել սեփական հարստահարիչների դեմ, հեղափոխական-քաղաքական պայքարին սոցիալ-դասակարգային բուլանդակություն տալ: Պարզ է, որ այս էտապում Սվաճյանի հայացքները որոշակիորեն սահմանադատվում էին ազգային-դեմոկրատներից և նրան աստիճանաբար դնում հեղափոխական դեմոկրատի բարձրության վրա:

Պայքարի երկրորդ էտապում «Մեղվի» խմբագիրը վերամշակում էր ագրարային հարցի մասին նախկինում առաջադրած ծրագրերը: Ազգային վաճառականության, երկրագործական ընկերությունների ստեղծման, պանդխտության դեմն առնելու, գյուղացուն հողով ապահովելու մասին ունեցած մրտահոգություններն այս տարիներին «Մեղվի» էջերում դառնում են խոր լուսաբանության նյութ:

Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության մեջ առաջ քաշված հարցերը հուզում էին արևմտահայ դեմոկրատներին: Այնպիսի հարցեր, ինչպես հողաշինարարության նոր սխեման, գյուղատնտեսությունը զարգացնելու, ազգային վաճառականություն կազմակերպելու խնդիրները մինչ այդ արդեն քննարկվել էին արևմտահայ պարբերական մամուլի էջերում: Այդ մասին ասվում էր «Բարեգործականի» հայտարարության մեջ, Հ. Շիրմանյանի, Մ. Մամուրյանի, Հ. Սվաճյանի հոդվածներում: Արմենակ Մուրադյանի խմբագրությամբ Փարիզում լույս տեսնող «Փարիզ» թերթը հանգամանորեն անդրադարձավ ազգային վաճառականության, ինտենսիվ երկրագործության ստեղծման, հայրենի երկրի տնտեսական զարգացման խնդիրներին:

1860 թ. ստեղծվեց վաճառականության մասին հոգ տանող հայրենասիրական բողոք շղարշված «Արարատյան ընկերությունը»⁵⁷: «Փարիզի» խմբագիրն ողջունեց նրա կազմակերպիչներին, անգլիական գործարանային արտադրության կողմից մրցությունից դուրս նետվող հայ արդյունաբերողներին ու վաճառականներին կոչ արեց տեղափոխվել Արևմտյան Հայաստան կամ Կիլիկիա, հոգ տանել երկրի տնտեսական առաջընթացին, պայմաններ ստեղծել ժողովրդի լուսավորության և քաղաքական ազատագրության համար: Այսպիսով, երկրագործության, ազգային վաճառականության, երկրի տնտեսական առաջընթացի խնդիրները արևմտահայ առաջադեմ մտավորականության ուշադրության կենտրոնումն էին:

Մ. Նալբանդյանը ծանոթ էր այդ հոդվածներին, գաղափարական կապերի մեջ էր նրանց հեղինակների հետ: Սակայն նրա ամենամեծ արժանիքն այն էր, որ հեղափոխական լիցք էր հաղորդում այդ բոլորին, ագրարային հարցի լուծումը քննելիս չէր բացառում հեղափոխության հեռանկարը, հայ ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական ազատության խնդիրները դուրս էր բերում ազգային նեղ շրջանակներից, շաղկապում ռուսական հեղափոխական-դեմոկրատական, իտալական ազգային-ազատագրական շարժումների հաղթանակի հետ:

⁵⁷ Տե՛ս Հայկ Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 626—627:

«Երկրագործության» լույս տեսնելուց հետո «Մեղուն» առաջինը անդրադարձավ այդ աշխատությանը, «Ով որ այսօր հող չունի, վաղը հաց չունի» բնաբանով վերաշարադրեց նրա հիմնական մտքերը: Հ. Սվաճյանը լիովին համերաշխվեց Մ. Նալբանդյանի ծրագրերին և հայտարարեց. «... նշմարիտ հայու մը ըսածին նման, ով որ այսօր հող չունի, վաղը հաց չունի: Ըսելով, նույնը մինչև մեր վերջին շունչը պիտի կրկնեմք, ապահով ըլլալով մեր էութեանը չափը, քե հասարակ ժողովրդի մը համար ուղղակի, և մնացած մասին համար անուղղակի, բայց և այնպես անհրաժեշտ—ինչպես որ շուրջ ձուկի համար—միակ աղբյուրը ապրուստի՝ հարստության՝ երկրագործությունն է. քանզի երբ որ ազգ մը կազմող անհատներուն մեծագույն մասը երկրագործությամբ և առհասարակ գյուղական տնտեսությամբ կ'ապրապի, այն ժամանակ այն ազգին ընդհանրությունը հարուստ և ապահովլալ է, որովհետև անոր հիմը բընականապես դրված է բնության վրա»⁵⁸: «Մեղվի» ակնարկած «ճշմարիտ հայը» Մ. Նալբանդյանն էր, այս մտքերը վերցված էին նրա «Երկրագործությունից», որի հեղինակի հետ լիովին համերաշխ Հ. Սվաճյանն արդեն համոզված էր, քե «...ազգությունը ըստինքյան լոկ խոսք է և իրողապես չէ կարող մարմնանալ, առանց տնտեսական խնդրի լուծվելուն»⁵⁹:

Հ. Սվաճյանը, շնորհակալով քաղաքական պայքարի կոչերը, այս տարիներին հիմնականում զբաղված էր տնտեսական խնդրի լուծման ծրագրերի մշակումով: Նա հայտարարություններ էր անում «Երկրագործական ընկերությունների» ստեղծման, հողի համայնացման վերաբերյալ, յուրովի կրկնում Մ. Նալբանդյանի աշխատության հիմնական դրույթները:

Հ. Սվաճյանի երազած ապստամբական շարժումները հայ ժողովրդին բերելու էին քաղաքական ազատություն, հողը պետք է խլեին օտար իշխանավորներից, այդ թվում և հայ վերնախավից և հանձնեին գյուղացու տնօրինությանը: Այսուամենայնիվ, ազդարային հարցի լուծման մասին Հ. Սվաճյանի հրապարակախոսությունը հեղափոխական հստակ ծրագրեր չէր բովանդակում:

Մ. Նալբանդյանին հասցեագրված Մ. Թագվորյանի 1862 թ. մայիսի 14-ի նամակը, գաղտնադիր բառարանը, նրանց ընդգրկած հարցերը, Գերցենի, Մաձձինիի անունները վավերական վկայություններ են, որ Մ. Նալբանդյանը ջանում էր «ЗЕМЛЯ И ВОЛЯ» կազմակերպության հետ կապել արևմտահայ հետևորդներին, նրանց միջոցով ընդհատակյա աշխատանք ծավալել Թուրքիայում⁶⁰: Այդ հետևորդների շարքում, անշուշտ, առաջինները Հ. Սվաճյանն ու Մ. Թագվորյանն էին:

Պետրոպավլովյան բանտի նկուղում նստած Մ. Նալբանդյանը զարմանալիորեն տեղյակ էր Մեչուխեչա-Սվաճյանի գործունեությանը, նրա հրապարակած հոդվածներին: Բոսֆորի ափերին դեգերող իր ամենասրտառու բարեկամին էր ձոնում նա «Ուղեծ ձու Մեչուխեչայն ի Կոստանդնուպոլիս» ոտանավորը, վերջին քառատողում բացականչելով.

«Քեզ սիրեց Հայաստան, Քեզ օրհնում է բոլոր բերան,
Քեզ դաբնի պսակներ հյուսում է ապագան,

⁵⁸ «Մեղուն», 1862, հունիսի 20, № 165, էջ 138:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 138—139:

⁶⁰ Այլ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 502:

Ընդունիր այս երկտող իմ անշուք հյուսվածքը,
Պակասը թող լցնե սիրած իմ, Քո ազգը»⁶¹:

Այսպիսով, հանձին Հ. Սվաճյանի, Մ. Նալբանդյանը տեսնում էր այն զինակցին, որը պետք է շարունակեր իր սկսած գործը:

Հ. Սվաճյանը «մեղվական» երիտասարդության գլուխն անցած տոն էր տալիս արևմտահայ իրականությանն հուզող բոլոր հարցերին, սահմանադրական ու մշակութային շարժումները ծառայեցնում գլխավոր նպատակին՝ ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական ազատագրության խնդրին: Անկախ Ազգային սահմանադրության էությունից, Հ. Սվաճյանի գլխավորած սահմանադրական շարժումն, ըստ էության, պայքար էր հանուն ժողովրդի քաղաքական ազատագրման, հանուն Հայաստանի ինքնավարության:

Հրապարակախոսությանը, քաղաքական պայքարին զուգընթաց, Հ. Սվաճյանը էական դեր է կատարել հայ գեղարվեստական գրականության, տեսական, գրաքննադատական մտքի զարգացման, արվեստի պատմության մեջ: Նրա գրչին են պատկանում «Հայաստան մայր» և «Արիք Հայկազունք» հայ-րենասիրական բանաստեղծությունները, ոեալիստական կտավի «Քաթինքա» վիպակը, «Առանձար Ամատունի» պատմական ողբերգությունը, «Մատենություն» քաղաքական պամֆլետը: Եթե հայ ժողովրդի ազատագրությունը Հ. Սվաճյանի տարերքն էր ու նպատակը, ապա երգիծանքը նրա պայքարի հիմնական ձևերից մեկն էր⁶²:

60-ական թվականների արևմտահայ ազգային-դեմոկրատների ձախթեկն պատկանող մտավորականների մեջ Հ. Սվաճյանից զատ, հայտնի էր Սերովբե Թազվորյանը: Նա գրական կամ հրապարակախոսական ակնառու որևէ հետք չի թողել հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ: Մնացել է սակայն Մ. Նալբանդյանին ուղղված 1862 թ. մայիսի 14-ի թվակիր նրանամակը, որը, չնայած իր սակավէջությանը, ծածկագիր լինելուն, հեղաբեկում է ժամանակի հայ հասարակական մտքի, ազատագրական շարժման պատմությունը:

Ս. Թազվորյանի նամակն ու դրա հետ կապված մյուս նյութերը մի վերկայություն են, որոնք հաստատում են, որ Մ. Նալբանդյանը, ենթադրվում է նաև արևմտահայ դեմոկրատները կապեր են ունեցել Գերցենի, Օգարևի, Բակունինի և Մաձձինիի հետ, ջանացել են ծավեզեցնում զորք կենտրոնացնել, վառող արտադրել, Զեյթունին օգնության հասնել, այլ խոսքով, հայ ազգային շարժումը զուգակցել ռուսական հեղափոխական և իտալական ազատագրական պայքարի հետ: Թազվորյանը, Հ. Քյաթիպյանը և ռուսներին հետևում» հոգի այլ մարդիկ ծանոթ էին այս ծրագրերին, գործում էին նրանց իրականացման օգտին: Սերովբե Թազվորյանը մասնակցեց «Սեր» գաղտնի ընկերության աշխատանքներին, Հ. Սվաճյանի ու Մ. Մամուրյանի հետ միասին մշակեց նոր ծրագրեր, պաշտպանեց Մ. Նալբանդյանի անձն ու գործը: Ս. Թազվորյանը Նալբանդյանին հետևող հեղափոխական գործիչ էր: Նրա հետ էր նաև մասնագիտությունը բժշկ Հովհաննես Քյաթիպյանը, որը հե-

61 «Հյուսիսայլ», 1864, № 3, տպագրվել է Փառախոս Ցուլկյան կեղծանունով:

62 Գ. Գառապադյան, Հարություն Սվաճյան, Երևան, 1958, էջ 45:

տագայում ևս շարունակելով ընդհատակյա աշխատանքը, Համիդի դրածոների ձեռքով խեղդամահ արվեց:

Այսպիսով, 1860-ականների արևմտահայ հասարակական-քաղաքական շարժումների մեջ ղեկավար դեր էր կատարում և ժողովրդին իր հետևից տանում ազգային-դեմոկրատական հոսանքը, որի ձախ թևն էին կաղմում հեղափոխական դեմոկրատներ Հ. Սվանյանն ու Ս. Թազվորյանը: Շատ խրնկիրներում սրանց հետ էին գավառահայ մի շարք գործիչներ, որոնք, հետագա տասնամյակների սոցիալ-քաղաքական իրադարձությունների ազդեցությամբ, թոթափում են պահպանողականության բեռը, շրջադարձ կատարում և երկնում ազատագրական ընդհատակյա կազմակերպություններ: Արևմտյան Հայաստանը հասունացնում էր գործիչների մի համաստեղություն, որը հաջորդ տասնամյակներին ոչ միայն գաղափարական ուղենիշ էր դառնում արևմտահայ ազատագրական շարժմանը, այլև գործնականորեն ղեկավարում էր այն: